

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК 94(477):069«185/187»

Н.М. Товстоляк**МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ
В. ТАРНОВСЬКОГО НАПРИКІНЦІ 50-Х –
НА ПОЧАТКУ 70-Х РР. ХІХ СТ.**

Стаття присвячена формуванню колекцій музею українських старожитностей В.В. Тарновського наприкінці 50-х – на початку 70-х рр. ХІХ ст. Проаналізовано перший період історії музею, його основні колекції – козацьких старожитностей і артефактів, шевченківську, галерею портретів історичних діячів, роль П. Куліша у їх комплектуванні.

Ключові слова: В. Тарновський-молодший, музей українських старожитностей, П. Куліш, садиба Качанівка.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення історії формування садиби Качанівка як провідного центра українського національного відродження ХІХ ст. та значення музею українських старожитностей В.В. Тарновського для розвитку музейної справи в Україні. Традиційно виникнення музею пов'язують з ім'ям В.В. Тарновського-молодшого (1838–1899), але документи родинного архіву свідчать, що ідея українського музею належить його батькові, В.В. Тарновському-старшому (1810–1866). Світогляд молодого Василя Тарновського формувалася під впливом батьків та їх друзів, більша частина яких належала до кола національно свідомої української дворянської інтелігенції, брала активну участь у громадсько-політичному житті суспільства середини ХІХ ст.

Мета статті – охарактеризувати перший період формування колекцій музею українських старожитностей В.В. Тарновського. Задля досягнення мети автор ставить наступні завдання: використовуючи документи родинного архіву Тарновських, епістолярну спадщину українських письменників, мемуарну літературу та каталоги музею висвітлити процес формування основних колекцій музею, перший період музейної діяльності В.В. Тарновського, його стосунки із відомими українськими колекціонерами та громадськими діячами.

Окремих наукових досліджень, присвячених першому періоду історії музею українських старожитностей, немає. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. історія музею досліджувалася науковими співробітниками Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського С.О. Половніковою [1], С.Л. Лаєвським, Л.П. Линюк [2; 3], українськими істориками В.Г. Сарбеем [4], Л.Д. Федоровою [5] та ін. Цінними джерелами з історії музею є листи українських письменників П.О. Куліша [6; 7], М. Вовчка [8], документи родинного архіву Тарновських у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, спогади М.В. Тарновського [9] та інші.

У процесі роботи над дисертацією, присвяченій ролі Тарновських в історії України ХІХ ст., нами було з'ясовано,

що у 30-ті роки молодий В.В. Тарновський-старший мріяв зібрати матеріали та заснувати журнал, присвячений історії його батьківщини України («Малоросії»). У нотатках «Про Малоросійський журнал» він написав: «Если обстоятельства и здоровье позволят мне жить в Малоросии, то предполагаю употребить насколько это возможно (по собранным материалам) издавать Малороссийский журнал..., распространяемый оптом и в розницу такого рода статьи, которые принесут пользу родине...» [10]. Основними розділами журналу були малоросійська історія, археологія, право Малоросії і його історія, описи Малоросії, малоросійська література, сільське господарство. У проекті програми журналу згадується «інтересний малоросійський музей», що планується зібрати під час підготовки матеріалів до друку. Термін «музей» в його нотатках означав зібрання рідкісних речей або предметів з певної галузі науки або мистецтва. Свою ідею видання журналу В.В. Тарновський не здійснив. Причину він пояснив тим, що господарство привертало його увагу більше. Серед документів особистого архіву В.В. Тарновського-старшого є «Список музею Київського навчального округу», який представляє собою тематичну структуру музею [11].

Проте його син, В.В. Тарновський-молодший, втілював мрії свого батька. Кінець 50-х – 60-ті рр. ХІХ ст. – доба підйому національного відродження багатьох народів Європи. Зріс інтерес до минулого, історичних коренів, національної історії, культури, що сприяло виникненню нових музеїв та реконструкції старих. Формування приватних колекцій і музейних збірок стало особливістю культурного життя українських губерній. У Росії відкрилися перші публічні музеї: у 1852 р. – Новий Ермітаж, в якому імператорська родина виставила для публіки свої музейні колекції; у 1852 р. Оружейну палату Московського Кремля було переведено у нове приміщення біля Боровицьких воріт. В.В. Тарновський у середині 50-х рр. навчався у пансіоні Єнесса у Москві, цікавився новими музейними практиками. Його улюбленими напрямками колекціонування стали українська старовина, шевченкіана, наукова та художня література про Україну різних авторів та різних років видання.

М.В. Тарновський, автор першої ґрунтовної наукової розвідки про початок музейної діяльності В.В. Тарновського, писав: «Разом з пристрасстю до всього, що стосувалося улюбленого українського поета, він мав ще й іншу – до любові України, її минувшини, її героїв, – наслідком якої стало колекціонування українських старожитностей.

Збирати їх Вас. Вас. розпочав ще замолоду, чи не вісімнадцятирічним юнаком. Через брак коштів робилося це в дуже скромних розмірах. Але й тоді, за словами його брата, а мого батька, Волод. Вас. Тарновського,

його кімната у Москві в квартирі д-ра Шеффера, в якої вони жили під час навчання у пансіоні в Москві, являла собою невеликий музей української зброї, келихів, чарок, що мали герби героїв України, та інших предметів української давнини. Усе купувалося на Сухаревому базарі, а також і в Україні під час вакацій, а потім відвозилося до Москви і прикрашало стіни його кімнати. Вже тоді було видно, що народився серйозний збирач спеціальної старовини, і це супроводжуватиме все його, порівняно коротке життя. Отже підвалини музею українських старожитностей було закладено в Москві, і він залишався там до здобуття Вас. Вас. середньої освіти. Потім його перевезли до родинного маєтку в Качанівку Борзенського повіту Чернігівської губернії, де він зайняв частину кімнат і кімнату, в якій містилася бібліотека, що залишилася по Григ. Степ. Тарновському. Ця кімната межує з великою їдальнею» [9, с. 158–159].

У 1854 р. В.В. Тарновський-старший отримав у спадщину знамениту Качанівку. З того часу садиба стала його родинною резиденцією, в якій збиралася, як і раніше, інтелектуальна еліта українського суспільства. Все частіше звучали промови про необхідність «емансипації», тобто звільнення селянства від кріпацької залежності та необхідності проведення низки реформ. З 1957 р. Василь Васильович-старший самовіддано працював у комісії з поліпшення побуту селян, а потім у Санкт-Петербурзі у Редакційних комісіях. За роки праці на користь демократичних перетворень у Росії в приватному архіві та бібліотеці В.В. Тарновського-старшого сформувалася цінна колекція документів з історії селянської та земської реформ, деякі з них були надруковані у кількох примірниках та швидко стали раритетами. Після смерті батька у 1866 р. В.В. Тарновський включив їх до свого музейного зібрання.

В.В. Тарновський-молодший у 1856 р. завершив своє навчання у Москві. 7 березня 1856 р. П.О. Куліш (Листи Куліша подані мовою публікації) у листі до В.В. Тарновського-старшого повідомив: «Видел я Вашего возлюбленного сына у доктора Шеффера, но как он был окружен студентами, не студентами, девицами и детьми, то я могу Вам сказать о нем только то, что он очень бледен и не по летам солиден...» [6, с. 115]. Точної дати вступу В. Тарновського до університету Св. Володимира у Києві поки ще не встановлено. Можна припустити, що це сталося у 1857 р., так як П.О. Куліш в листі від 25 березня 1857 р. запитував В.В. Тарновського-молодшого: «Що ж ви, Паничу! Чи потоваришили з студентами? Чи є між ними хороші люде? Здається, в Києві можна б рости не одним тополям...» [7, с. 148].

Повернувшись в Україну, з 1856 р. Василь Тарновський розпочав багаторічну роботу над збиранням та влаштуванням свого музею. Він добре пам'ятав, що належить до нащадків козацької еліти, тому навіть одяг обрав для себе козацький. Так, Марко Вовчок у серпні 1857 р. у листі до свого чоловіка, О.В. Марковича, згадувала про те, що бачила «...Василька Тарновського у синіх шароварах, в со-

рочці вишиваній і в чемерці...» [8, с. 28]. У вересні 1857 р. вона писала: «Василь Тарновський убрання на собі козаке мав, здається що я вже тобі писала?» [8, с. 30].

А.М. Лазаревський згадував наступні свідчення М.М. Білозерського (листопад 1857 р.): «По Вкраїни я зовсім не издыв. Тильки двичи був у молодого Тарновського. У його вже чималенький музей нашої старовини; іє й гарматы! Тилькы мало кныжок та шпаргалив. Хочє купыть архив Марковича, дак той просить безбожну цину: який іому чорт дасть не тильки 5, да и 2 тысячи карбованцив?... Тарновский хоче зібратъ уси книжки, у которых писано про нашу краину, и збере! А нам треба допомогать іому у такому доброму дили. Для тих книжок и усякой старовины вин мурує камяницу на пречудовому мисци...» [5, с. 148–149].

Отже, у 1857 р. студент Василь Тарновський мріяв побудувати у Качанівці окреме приміщення для свого музею. На це його надихнуло спорудження так званого «малоросійського будинку» в с. Лебединець Пирятинського повіту Полтавської губернії. Його власником був близький друг батька Г.П. Галаган, якому було необхідно мати у своєму селі приїжджій будиночок. Він вирішив відтворити українську будівлю у стилі житла козацької старшини часів Запорозької Січі і старосвітських будинків небагатого українського панства, наближену за своєю архітектурою до хати, «затишну, своєрідну, наповнену ніжною ідилічною розкішшю». Розробити проект було непросто. Разом із полтавським архітектором Є.І. Червінським Г.П. Галаган досліджував різні споруди, їх архітектурні складові, розпитував літніх людей, читав спогади та описи подібних споруд. Його зведення розпочалося у 1854 р., закінчили будівництво у 1856 р. Лебединецький будинок представляв собою оригінальну та цікаву споруду за старими народними традиціями, технологіями, специфікою організації внутрішнього та зовнішнього простору, конструктивними особливостями [13].

В.В. Тарновському, який хотів створити музей та шукав відповідне архітектурне рішення, не так просто було це здійснити. Г.П. Галаган побудував житлову споруду в українському народному стилі, а В.В. Тарновському необхідно було поєднати в одному проекті сучасні вимоги до музейних приміщень з архітектурою, виконаною в українських народних традиціях. Про це свідчить лист П.О. Куліша від 25 серпня 1857 р.: «...а що пишете про рисунки для кам'яниці, то було в мене їх трохи, да ніяк не знайду між паперами. Як попадуться на очі, то зараз пришлю. Тільки не раджу Вам, мій голубе, мурувати кам'яницю, поки ми з Левком вернемося із чужих земель. Будемо ми прохаджати через Слов'янщину, вбачатимем старосвітську будову, розметикемо її добрим розумом і виведем на папері всякі будинки, панські й мужичі, як їх будувати подобає по ширю слов'янському, а не по німецькому стилю. А тепер Ви попусете запас і збудуете сміховище, а не кам'яницю. Коли ж Вам дуже пильно припало, то не забудьте хороший чертеж Чернігівської кам'яниці, що стоїть на валу – як вона зна-

двору і як із середини вимурована – да й поставте собі таку штуку в Качанівці, пустивши частину на піддашшє – тим самим важким стилем. На сю будову всяке дивитиметься з ушануванням, як на кожні стародавні веші, й ніхто Вашого смаку не зневажить...» [7, с. 148].

Як відомо, музей В.В. Тарновського залишився у качанівському палаці; кам'яницю не було збудовано, і можливо тому, що в умовах підготовки та проведення селянської реформи економіст і юрист В.В. Тарновський-старший, прогнозуючи погіршення економічного стану господарства своїх маєтків, відмовив сина від великих витрат. Так, ще у серпні 1856 р. П.О. Куліш у листі з Качанівки до О.М. Куліш писав: «...Вас. Вас. помишляє тепер про емансипацію, котра може залишити його без робочих рук для цукрового заводу і для полів. Він навіть думає продати свій Київський маєток, щоб мати у запасі готові гроші для цієї важливої події...» [14].

Свою мрію про український будинок В.В. Тарновський здійснив пізніше. Це відбулося наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. Таким будинком стала знаменита хата-«порада», збудована наприкінці 70-х років XIX ст. у качанівському парку.

У передмові до «Каталогу українських древностей колекції В.В. Тарновського» (Київ, 1898, грудень) Василь Васильович написав: «Издавая каталог моей коллекции, нахожу нужным предпослать несколько слов о ее характере и происхождении. Еще в молодые годы, лет сорок назад, я задался мыслью собрать возможно полную коллекцию предметов, характеризующих старинный быт моей родины, Малороссии. Так как выполнение этой задачи в полном ее объеме не по силам частному лицу, то я по необходимости принужден был ограничиться пределами более тесной и наиболее мне близкой территории, а именно левобережной Малороссии» [15].

Зі студентських років коло контактів В.В. Тарновського було дуже широким. Він спілкувався із представниками свого покоління і людьми, що належали до покоління його батька. Серед них особливе місце посідав Тарас Григорович Шевченко. Сучасники визнавали, що для В.В. Тарновського він був справжнім кумиром. На превеликий жаль, їх особисте знайомство не було тривалим: під час їх першої зустрічі Василь Тарновський був ще дитиною, вдруге вони зустрілися у 1859 р., а у березні 1861 р. Т.Г. Шевченко пішов з життя.

Якщо спочатку у качанівському палаці знаходилося кілька картини та автографів Т.Г. Шевченка, то з кінця 50-х років XIX ст. В.В. Тарновський почав цілеспрямовано збирати все, що мало відношення до Кобзаря. У цьому йому допомагав і П.О. Куліш. 1 листопада 1857 р. П.О. Куліш написав у листі до В.В. Тарновського: «Тарас у Ньжньому Новгороді дожидається якогось листу на прожыванне. Хвалятця, що ему добре. Переслав сюди 17 акварелей, котори представляють усьи тьи стороны, по которым вин блукав невольником. Тут розиграють их у лотерею, и шкода, що история заточення нашего поэта

розыйдетця по чужим рукам. Годылось бы панам нашим захватывать у свои руки таки клейноти. 250 срибних им цина. Стоять того: душа Тарасова в тых видах пустинних так и сыяе...» [16, с. 81–82.]. Вагомим здобутком В.В. Тарновського є те, що крім особистих речей, рукописів та творів Т.Г. Шевченка він збирав численні статті, нотатки, публікації творів знаменитого українця, комплектував тим самим науково-допоміжний фонд свого музею. Цю методику у подальшому він використовував, збираючи все, що мало відношення до таких видатних українців, як М.І. Костомарова, П.О. Куліша, М.В. Гоголя та ін.

За порадою П. Куліша В. Тарновський у 60-ті рр. почав збирати портрети української козацької еліти. 23 липня 1860 р. П. Куліш писав В. Тарновському про колекцію Горошковського: «...Там есть дуже гарни патрати панив XVII чы XVI вику. Одежа на ных коштовна и гарна, а мы зовсим не знаемо, як тогди паніи ходили наши... Дуже добре було б, колы б вы такымы портретами убрали свою свитльцю...» [16, с. 82]. З 60-х рр. В. Тарновський розпочав створення картинної галереї свого музею. Якщо він не міг придбати оригінал, то замовляв копію, запросивши до Качанівки художника Г. Васька.

На початку 70-х років XIX ст. музей українських старожитностей В.В. Тарновського у садібі Качанівка був уже відомий далеко за межами Чернігівської губернії. Його засновник приділяв багато уваги каталогізації своїх експонатів. Так у каталозі музею 1900 р. за № 913 у розділі «Бумаги В.В. Тарновського, основателя музея» записано: «Опись древностей В.В. Тарновского. Качановка, 1870. Книга в полулисте, в переплете. При ней различные материалы В.В. Тарновского для каталога музея» [17]. На жаль, каталог, який би допоміг нам з'ясувати склад колекцій музею, поки ще вважається утраченим. До 1876 р. музей українських старожитностей В.В. Тарновського розміщувався у бібліотеці, а потім його було перенесено у інше приміщення на другому поверсі палацу.

Таким чином, В.В. Тарновський з молодих років цілеспрямовано збирав музей українських старожитностей, колекції якого були цінними та рідкісними за своїм змістом. Вже у перший період свого існування музей мав цінні колекції української старовини зокрема XVII–XVIII ст., колекцію козацьких старожитностей, шевченківську колекцію, колекцію документів періоду селянської та земської реформ, збірки творів та особисті речі видатних українців XIX ст., галерею портретів української козацької еліти. У наступні роки музей поповнився археологічною колекцією та іншими експонатами. Наразі наукове дослідження першого періоду формування музею українських старожитностей В. Тарновського залишається актуальним у контексті історії українського національного відродження.

ПОСИЛАННЯ

1. Половнікова С.О. Історія заснування Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського мовою документів / С.О. Половнікова // Скарбниця української культури: Збірник наукових

- праць. – Вип. 2. – Чернівці: Сіверянська думка, 2002. – С. 19–27.
2. Лаєвський С.Л. Музей українських старожитностей В.В. Тарновського у часі і просторі / С.Л. Лаєвський, Л.П. Линюк. – Скарбниці української культури: збірник наукових праць. – Вип. 3. – Чернівці: Сіверянська думка, 2002. – С. 5–8.
3. Линюк Л.П. Імені Василя Тарновського / Л.П. Линюк // Скарбниці української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 17. – Чернівці, 2016. – С. 126–136.
4. Сарбей В.Г. Друковані джерела і розвідки до біографії В.В. Тарновського / В.Г. Сарбей // Скарбниці української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – Чернівці: Сіверянська думка, 1996. – С. 14–15.
5. Федорова Л.Д. Приватні зібрання української старовини Василя та Миколи Тарновських у контексті історії музейної справи в Києві / Л.Д. Федорова // Український історичний журнал. – 2015. – № 6. – С. 69–88.
6. Письма Кулиша к Тарновскому // Киевская старина. – 1898. – Вып. 4. – С. 107–131.
7. Кирилук Є. Листи П. Кулиша до В. Тарновського / Євген Кирилук // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – Книга шоста. – Харків: Державне вид-во України, 1930. – С. 145–152.
8. Листи Марка Вовчка: у 2 т. – К.: Наукова думка. – Т. 1. – 1984. – 399 с.
9. Тарновський М.В. Василь Васильович Тарновський (молодший). 1837–1899 / М.В. Тарновський // Хроніка – 2000. – 1997. – Вип. 19–20. – С. 140–188.
10. Чернігівський історичний музей (далі – ЧІМ), інв. № Ал – 17. 11. ЧІМ, інв. № Ал. – 77, арк. 40–41.
12. А. Л. [Александр Лазаревский]. Памяти Н.М. Белозерского / А.Л. // КС. – 1897. – Т. 61. – № 1. – С. 146–150.
13. Письмо Г.П. Галагана о Малороссийском будынке в селе Лебединец, Прилукского уезда // КС. – 1904. – Т. 86. – № 7–8. – Документы, известия и заметки. – С. 1–7.
14. Інститут рукопису НБУВ ім. В.І. Вернадського, ф. І, спр. 29229, арк. 3.
15. Каталог українських древностей колекції В.В. Тарновського (С приложением 16-ти таблиц фототипних снимков). – К.: Типографія К.Н. Милевського, 1898. – 86 с.
16. Письма П.А. Кулиша к В.В. Тарновскому-сыну. 1857–1897 // Киевская старина. – 1899. – Т. 64, январь. – С. 81–100.
17. Каталог музея украинских древностей В.В. Тарновского. Том II. – Сост. Б.Д. Гринченко. – Чернигов: Типогр. Черниг. губ. земства, 1900. – [Приложение к № 7 Земского сборника Черниговской губ.]. – 367 с.

Товстоляк Н.Н. Музей українських древностей В. Тарновського в кінці 50-х – в началі 70-х рр. XIX в.

Статья посвящена формированию коллекций музея украинских древностей В. Тарновского в конце 50-х – начале 70-х гг. XIX в. Проанализировано первый период истории музея, его основные коллекции – казацких древностей и артефактов, шевченковскую, галерею портретов исторических деятелей, роль П. Кулиша в их комплектовании.

Ключевые слова: В. Тарновский-младший, музей украинских древностей, П. Кулиш, усадьба Качановка.

Tovstoliak N. M. V. Tarnovskyi' Museum of Ukrainian Antiques at the end of the 50th – the beginning of the 70th years of XIX century

The article is about forming the collections V. Tarnovskyi's Museum of Ukrainian Antiques at the end of the 50th – the beginning of the 70th years of XIX century. The first period of its history, is analyzed the main collections – Cossacks antiques and artifacts, Shevchenko collection, the portrait gallery of historical figures, P.Kulish role in its completing.

Key words: V. Tarnovskyi the younger, Museum of Ukrainian Antiques, P. Kulish, Kachanivka Estate.

14.03.2017 p.

J

УДК [069.070](477-25) «1931/1941»

А.С. Яненко

КИЇВСЬКЕ МУЗЕЙНИЦТВО НА ШПАЛЬТАХ РАДЯНСЬКИХ ГАЗЕТ 1930-х – ПОЧАТКУ 1940-х рр.

У статті висвітлений радянський газетний дискурс кївського музейництва 1930-х – початку 1940-х рр., окреслені основні змістовні рубрики та інформативний потенціал повідомлень у пресі для вивчення історії музеїв УСРР/УРСР на прикладі музейної мережі Києва, наведені приклади використання більшовицької преси як дієвого механізму ідеологічного конструювання потрібної й зручної для тоталітарної влади «суспільної думки» щодо музейних інституцій та їх співробітників.

Ключові слова: музейництво, Київ, антирелігійний музей, історичний музей, преса, 1930-ті рр.

Десятиліття, що передувало німецько-радянській війні, було черговим етапом випробувань для українського суспільства, зокрема інтелектуального співтовариства. На початку 1930-х рр. принципи «великого перелому», проголошеного 1929 р., почали агресивно впроваджуватися в сфері науки й культури національних республік, втілюючись у згортанні політики коренізації, політизації усіх форм і виявів інтелектуального життя, викритті ворогів народу й партії, тотальних чистках, репресіях проти інакомислення. Українське музейництво – інституціональна та персоніфікована мережі, що забезпечували реалізацію й спадкоємність традицій дослідження, збереження й популяризації культурної спадщини, – протягом 1930-х – на початку 1940-х рр. зазнало значних деформацій: в умовах тоталітаризму музейні заклади штучно перетворювалися на зброю соціалістичної боротьби, «старі» кадри фізично винищувалися, дослідницькі традиції, що не зазвужували класового ворога, були затавровані «буржуазним/махровим націоналізмом», «нацдемівщиною», «попівщиною», «фашизмом» тощо. Для переходу музеїв на «нові марксистсько-ленінські рейки» більшовицька влада задіяла всі можливі механізми та інструменти, зокрема, «могутнє знаряддя зв'язку партії з народом» – більшовицьку пресу. Газетний дискурс, покликаний виконувати низку функцій (пізнавальну, інформативну, регулятивну), в умовах радянської дійсності перетворився на провідника «непримиренної боротьби з ворогами народу за здійснення генеральної лінії партії». «Найсильніша, найгостріша зброя» мала згуртовувати трудящих на виконання завдань партії й уряду, мобілізувати на боротьбу за виконання планів сталінської п'ятирічки, закликати бути напоготові дати відсіч класовим ворогам. Продукенти газетного дискурсу – кореспонденти й дописувачі – виконували функцію формування думки суспільства, водночас створюючи оману демократичності преси, адже через тісний зв'язок трудящих зі «своею» пресою вони мали «широкі можливості висвітлювати на сторінках більшовицьких газет свою роботу, соціалістичні методи праці, нові рекорди сталінських вихованців, критикувати і неполадки в роботі». Головними й вирішальними завданнями більшовицької преси визнавалося «вирощування нових кадрів радянської інтелігенції», що з допомогою